

Sultan and His Duties from the Point of View of Policy Writers of the Qajar Period

Jafar Aghazadeh ^{1*} doi

Associate Professor, Department of History, Faculty of Social Science, University of Mohaghegh Ardabili, Ardabil. Iran.

DOI: 10.22098/CPA.2023.13852.1017

Abstract

Context and purpose: The policy and Shariat writings of the first Qajar period, in connection with the tradition of Iranian policy writing, after pointing out the necessity of the monarchy and his position in the world as God, defined and specified his functions and duties so that the king could use them, worthy of the position of God's shadow and kingship. These functions are the repetition of the same functions of the king in the thought of ancient Iran and Islamic Iran, which have been repeated and rewritten according to the requirements of the Qajar era.

Methodology: This research has been conducted in a historical method with a qualitative approach, relying on library sources and referring to historical sources, especially the policies of the first Qajar period.

Findings: The findings of the research show that the monarchy and its duties are the central discussion of the policy letters of the first Qajar period. According to the thinkers of the Qajar period, the Shiite sultan is the successor and shadow of God on earth, but in order to maintain this position and gain legitimacy, he had to perform a set of duties specific to his position.

Conclusion: Policy letters of this period, by theorizing in the field of monarchy, tried to introduce him as the successor of the Prophet and Shia imams by removing the position of the sultan and giving him the sacred position. However, according to them, this position was not eternal and stable, but required the performance of special functions, where justice and justice were at the center of these duties.

Introduction: Iranian thinkers during the rule of the Iliat sultans, following the society's feeling of reform and threat to the sovereignty, wrote their thought experiences in the form of books and were familiar with the government with their responsibilities and were a guide to the rulers for justice

* Corresponding Author: J.agazadeh@uma.ac.ir

<https://orcid.org/0009-0005-2368-4884>

How to Cite: Aghazadeh, J (2023). Sultan and His Duties from the Point of View of Policy Writers of the Qajar Period. *Comparative Public Administration Quarterly*, 1(2), PP 100-123. doi: 10.22098/CPA.2023.13852.1017

and preventing premature decay. By doing this, people freed themselves from the threat. The establishment of the Qajar government was initially welcomed by the educated sections of the Iranian society. Many people of knowledge and thought, by writing policy letters for the Qajar kings and princes, wanted to guide their government in the historical path of the kings of Iran by reminding them of the duties and functions of the Qajar kings in front of the Iranian land and its people. Considering the permanent instability of the monarchy and governance in Iran, which as a result, made all the economic, cultural and civil areas of the society unstable, and considering that after the collapse of the all-pervading power, the lives and property of all the city dwellers and villagers He was quickly exposed to threats and chaos, it is not difficult to understand why many of the newspaper writers have welcomed the tyrannical sultan in comparison with constant sedition and chaos. At least in this case, the writers of the newspaper have reflected the opinions of the subjects to some extent. According to them, although the monarchy itself was a fatal disaster, its absence was a greater disaster. Experience showed that cruel Sultan behavior can be adjusted with advice, but not sedition. Anarchy and chaos was controlled only under the ruler ship and powerful king. In the history of tyrannical sultans ruling over Iran, the monarchy was both desirable and hated. He was both the agent of plunder and the agent of control and containment of insecurities. For several centuries, the fear of looting, and even assaulting the community's vows, had burdened the people of Iran to such an extent that their existence was full of hatred for political rulers and their fellow speakers were their supporters. Policy letter writers, who cannot talk about hatred like the people, inevitably, in situations where they considered the survival of the monarchy as desirable and considered it to be less than chaos and chaos, they tried to create ideal sultans and show the way to the sultans who were useless in any manner of ruling. And the ideal way of reigning from the words of the predecessor sultans should be guided by the good of their ruler who also followed the good of the people (Zargiri Nezhad, 2006: 18-17). In the current research, we will discuss the concept of the Sultan and his functions from the perspective of policy letter writers and other sources. The time period of this research is before the emergence of new ideas regarding the sultan and the subjects during the period of Naser al-Din Shah and the formation of the intellectual movement in Iran. This research seeks to answer the question, what was the definition of the monarchy by the policy writers of the Qajar period and what duties did they define for this position?

Materials and Methods: In this research, in order to answer the research question, the historical method with a qualitative approach is used. For this purpose, historical first-hand and second-hand sources related to the research period will be examined. Also, qualitative content analysis method is used for data classification and analysis. In this regard, data coding and categorization are done to identify the main and subcategories. In the present research, the focus is on the political treatises written in the first Qajar period (1210-1264 AH); For this purpose, by re-reading the historical texts and reports of that period, first, we examine and analyze the concept of monarchy and its many definitions, then the duties and functions of the position of Sultan and the logic governing these duties based on the realities governing the political atmosphere of Iran in We analyze and explain the Qajar period. Here we focus on the treatises and sources whose content is most related to the monarchy and its functions.

Conclusions: The tradition of policy writing was revived by historians and policy writers of the Qajar period and rebuilt with new requirements. The greatest effort of these intellectuals was to remind the Qajar kings of their historical, national and Islamic mission, to tame the naked and unbridled power of their tribe and to guide them in a rational and clear path, so that the Iranian society, in the face of the destructive power of these kings, continue to exist. These thinkers, along with bureaucrats, played an important role in guiding the Qajar dynasty in the administration of Iran and protecting its rich cultural heritage. The concept of the sultan and his functions are the focal point of policy writers' debates; In this thought, the reign of the Shiite king is a divine gift, and the sultan is considered as the shadow of God on earth and has the highest source of legitimacy after prophecy and imamate, so the subjects must obey them and accept their obedience wholeheartedly. However, the relationship between the sultan and the subjects is not one-sided, but the Shia sultan acted to maintain the position of God's successor on earth and to maintain the position of the historical duties of the kings of Iran. Among the most important duties of justice and judiciary were creating security and defense of the country's borders, supporting the country's official religion and the country's development. These functions were necessary not only to maintain the status of the Sultan, but also to maintain the property and subjects, and every king should be adorned with this attribute to reach the status of the Almighty and gain legitimacy.

Keywords: Qajar period, monarchy, royal duties and functions, justice, legitimacy.

سلطان و وظایف وی از دیدگاه سیاست‌نامه‌نویسان دوره قاجار

جعفر آقازاده^۱

دانشیار گروه تاریخ، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۵/۲۶

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۷/۲۷

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۸/۱۰

نوع مقاله: پژوهشی

صص: ۱۰۰-۱۲۳

چکیده

زمینه و هدف: سیاست‌نامه و شریعت‌نامه نویسان دوره اول قاجار در پیوند با سنت سیاست‌نامه نویسی ایرانی، بعدازاینکه به لزوم سلطنت و پادشاهی و مقام وی در جهان به‌عنوان ظلّ الله اشاره نموده‌اند، کارکردها و وظایفی برای وی تعریف و مشخص نموده‌اند تا شاه با کاربرت آنها، شایسته مقام ظلّ الهی و سلطنت گردد. این کارکردها تکرار همان وظایف شاه در اندیشه ایران باستان و دوره ایران اسلامی هست، که با توجه به اقتضات دوران قاجار، تکرار و بازنویسی شده‌اند.

روش‌شناسی: این پژوهش به روش تاریخی با رویکرد کیفی و با تکیه بر منابع کتابخانه‌ای و مراجعه به منابع تاریخی به‌خصوص سیاست‌نامه‌های دوره اول قاجار انجام شده است.

یافته‌ها: یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که سلطنت و وظایف آن بحث محوری سیاست‌نامه‌های دوره اول قاجار است. از نظر اندیشه‌ورزان دوره قاجار سلطان شیعه، جانشین و سایه خداوند در روی زمین است، اما برای حفظ این جایگاه و به دست آوردن مشروعیت می‌بایست یک مجموعه از وظایف مخصوص جایگاه خود را انجام می‌داد.

نتیجه‌گیری: سیاست‌نامه نویسان این دوره با نظریه‌پردازی در حوزه سلطنت، تلاش داشتند تا با برکشیدن جایگاه سلطان و مقام قدسی بخشیدن به وی، او را جانشین پیامبر و امامان شیعه معرفی نمایند. اما از نظر آنان این مقام ابدی و پایدار نبود، بلکه مستلزم انجام کارکردهای ویژه‌ای بود که عدالت و دادگری در کانون و محور این وظایف قرار داشت.

کلیدواژه‌ها: دوره قاجار، سلطنت، وظایف و کارکردهای شاهی، عدالت، مشروعیت.

^۱ J.agazadeh@uma.ac.ir

مقدمه

اندیشمندان ایرانی در طول حکمرانی سلاطین ایلیاتی، تجارب اندیشه‌ای خود را در قالب کتاب‌ها می‌نوشتند تا حکومت‌ها را با مسئولیت‌های خود آشنا نموده و راهنمای حکومت-گران برای برقراری عدالت باشند. ایجاد حکومت قاجار در ابتدای امر با استقبال اقشار فرهیخته جامعه ایرانی مواجه گردید. بسیاری از اهل دانش و اندیشه با نوشتن سیاست-نامه‌هایی برای شاهان و شاهزادگان قاجاری، خواستند با یادآوری وظایف و کارکردهای شاهان قاجاری در برابر ایران‌زمین و مردمانش، حکومت آن‌ها را در مسیر تاریخی شاهان ایران هدایت کنند. با توجه به بی‌ثباتی دائمی پادشاهی و حکمرانی در ایران که در نتیجه آن، تمام عرصه‌های اقتصادی و فرهنگی و مدنی جامعه را نیز بی‌ثبات می‌نمود، و با توجه به اینکه پس از فروپاشی قدرت فراگیر، جان و مال تمامی شهرنشینان و روستاییان نیز به سرعت در معرض تهدید و هرج‌ومرج قرار می‌گرفت، دشوار نیست تا دریافت که چرا بسیاری از اندرزنامه نویسان، از سلطان ظالم نیز در مقایسه با فتنه و هرج‌ومرج دائمی استقبال نموده‌اند. اندرزنامه نویسان لاقول در این مورد تا حدی بازتاب‌دهنده نظرات رعایا بوده‌اند. از نظر آنان اگرچه سلطنت خود بلایی جانکاه بود، اما فقدان آن مصیبتی بزرگ‌تر بود. تجربه نشان می‌داد رفتار سلطان جائر با اندرز و نصیحت تعدیل می‌شود اما فتنه نه. هرج‌ومرج و آشوب تنها درگرو فرمانروایی و پادشاهی مقتدر کنترل می‌شد. در تاریخ فرمانروایی سلاطین جائر بر ایران، سلطنت هم مطلوب بود و هم منفور. هم عامل چپاول بود و هم عامل کنترل و مهار نامنی‌ها. چندین قرن هراس از غارت هست و نیست و حتی تعرض به نوامیس جامعه، مردم ایران را چنان بار آورده بود که وجودشان مالمال از نفرت از حاکمان سیاسی بود و هم‌زمانشان ثناگوی آنان. اندرزنامه نویسان که همانند مردم نمی‌توانند از نفرت‌ها سخن بگویند، لاجرم در شرایطی که بقای سلطنت را مطلوب می‌شمردند و بلای آن را کمتر از هرج‌ومرج و آشوب می‌دانستند، کوشیدند تا سلاطینی را که از هرگونه آداب فرمانروایی بی‌بهره بودند با خلق سلاطین آرمانی و نشان دادن راه و روش سلطنت مطلوب از زبان همان سلاطین سلف، به صلاح فرمانروای خویش که صلاح مردم را نیز در پی داشت، رهنمون گردند (زرگری نژاد، ۱۳۸۶: ۱۸-۱۷).

در پژوهش حاضر به بحث نظری مفهوم سلطان و کارکردهای وی از منظر سیاست‌نامه‌ها و دیگر منابع خواهیم پرداخت. دوره زمانی این پژوهش پیش از ظهور اندیشه‌های نوین در رابطه با سلطان و رعیت در دوره ناصرالدین‌شاه و شکل‌گیری جریان روشنفکری در ایران است. این پژوهش به دنبال پاسخ گفتن به این پرسش هست که سیاست‌نامه نویسان دوره قاجار چه تعریفی از سلطنت داشتند و چه وظایفی برای این مقام تعریف می‌کردند؟

پیشینه پژوهش

علی‌رغم اهمیت مفهوم سلطنت و کارکردهای آن برای بازشناسی اندیشه سیاسی دوره قاجار، تاکنون پژوهشی مسنجم و مستقل در این باره انجام نگرفته است، اما برخی پژوهش‌ها به صورت پراکنده به آن اشاره کرده‌اند؛ زرگری نژاد (۱۳۸۶) در مقدمه کتاب سیاست‌نامه‌های قاجاری، به جایگاه سیاست‌نامه‌ها در تاریخ ایران پرداخته و به صورت گذرا به اهمیت و جایگاه سلطنت در آن‌ها اشاره دارد. طباطبایی فر (۱۳۸۴)، در کتاب نظام سلطانی از دیدگاه اندیشه سیاسی شیعه، به جایگاه سلطان در بین اندیشه‌ورزان ایرانی از دوره صفویه به بعد پرداخته است، اما محوریت بحث او، دوره صفویه است و همچنین به وظایف سلطان هم اشاره‌ای ندارد.

روش‌شناسی تحقیق

در این پژوهش به منظور پاسخ‌گویی به پرسش تحقیق از روش تاریخی با رویکرد کیفی استفاده می‌شود. برای این منظور منابع دست‌اول و دوم تاریخی مرتبط با دوره زمانی پژوهش مورد بررسی قرار خواهند گرفت. همچنین برای طبقه‌بندی و تحلیل داده‌ها، روش تحلیل محتوای کیفی مورد استفاده قرار می‌گیرد. در این راستا، کدگذاری و مقوله‌بندی داده‌ها انجام می‌شود تا مقولات اصلی و فرعی تشخیص داده شوند.

در پژوهش حاضر بر رساله‌های سیاسی نوشته‌شده در دوره اول قاجار (۱۲۱۰-۱۲۶۴ هـ ق) تمرکز می‌شود؛ بدین منظور، با بازخوانی متن‌ها و گزارش‌های تاریخی آن دوره، نخست، مفهوم سلطنت و تعاریف متعدد موجود از آن را بررسی، تجزیه و تحلیل می‌کنیم، سپس وظایف و کارکردهای مقام سلطان و منطق حاکم بر این وظایف را بر اساس واقعیت‌های حاکم بر فضای سیاسی ایران در دوره قاجار،

تحلیل و تبیین می‌نماییم. در اینجا بر رسایل و منابعی تمرکز می‌شود که محتوای آن‌ها از بیشترین ارتباط با سلطنت و کارکردهای آن برخوردار است.

یافته‌های تحقیق

معنا و مفهوم سلطنت

از نگاه اندیشه‌ورزان دوره قاجاری، قدرت و پادشاهی به خاطر اتصال به خداوند، امری مقدس بود. در این اندیشه، حکومت و پادشاهی حقیقی از آن خداوند است، بنابراین سلطنت عطیه‌ای الهی است. خداوند به مصداق آیه «ذَالِكَ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ» (قرآن کریم، ۲۱: ۵۷) و آیه «تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ وَ تُنَزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ تَشَاءُ» (قرآن کریم، ۲۱: ۳) به هرکسی بخواهد سلطنت و قدرت می‌دهد، و از هر که بخواهد، باز پس می‌گیرد (اعتضادالسلطنه، ۱۳۷۰: ۲۸؛ کشفی دارابی، ۱۳۸۶: ۲۲۴). این اندیشه ریشه کهن اسلامی دارد؛ در اسلام منشأ تمامی قدرت‌ها خداوند است، «إِنَّ الْقُوَّةَ لِلَّهِ جَمِيعاً» (قرآن کریم، ۲: ۱۶۵) و هیچ قدرتی نیز جز به مشیت الهی و غیر از جانب او شکل نمی‌گیرد: «لَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ» (قرآن کریم، ۱۸: ۳۹). به عبارتی دیگر، اسلام هیچ قدرتی فی نفسه بالذات دیگری را جز خداوند را در عالم به رسمیت نمی‌شناسد. انتشار قدرت در اسلام از رأس به ذیل است. چنانکه اقتدار پیامبر اسلام تابع و جلوه‌ای از قدرت خداوند متعال بود که پس از او به جانشینانش اعم از خلفا و حاکمان منتقل گردید (شجاعی زند، ۱۳۷۶: ۶۰).

در دوره قاجار برای مقدس نشان دادن قدرت و حکومت و اتصال آن به خداوند علاوه بر بهره‌گیری از آیات قرآنی، مفهوم «ظلّ الله» (سایه خداوند) را به کار می‌بردند؛ طوری که هر وقت نام پادشاه و سلطان آورده می‌شود، ظلّ الله نیز، به همراه آن قید می‌شود: «باید دانست که پادشاهی؛ ظلّ الهی و معنی ظلّ الهی گیتی پناهی است، چنانچه موجودات کلاً و کائنات طراً، در ظل رحمت الهی آسوده‌حال هستند، باید در سایه رأفت پادشاهی نیز فارغ‌البال باشند تا تشابه ظلّ به ذی ظلّ حاصل و شمائل عکس به صورت کامل باشد (مروزی، ۱۳۸۶ الف، ۱۱۶)

سلطانی که سایه خداوند است، در روی زمین «خداوندگاری» می‌کند. اما خداوند مقام «جانشینی» و «ظلّ الهی خود را تحت شرایط خاصی به افراد می‌دهد، و سلاطین که

مقام الوهیت دارند، باید در کسب صفات خدایی تلاش نمایند. هر کسی که مفتخر به لقب ظلّ الهی است، باید در کسب شمایل نیکو ساعی بوده و در اجتناب از رذایل تلاش نماید. هرچقدر صفات بهتر و خصال نیکوتر باشد، «قرب به مبدأ بیشتر و تحقق معنی سلطنت افزون‌تر». تا زمانی که سلطان به همه صفات از مأذون خود برتر و به جمیع خصال از قاطبۀ خلق نیکوتر نباشد، زمام مردمان را در اختیار او نمی‌گذارند و عنان جان انسان‌ها که امانت الهی‌اند، در قبضۀ اختیارش نمی‌سپارند. پادشاهی نوری است از انوار الوهیت و جزوی است از اجزاء نبوت. توافق پرتو با نور لازم. روا نیست که سلاطین به اخلاق الهی خود را آراسته نکنند و سزا نباشد که پادشاهان خود را به صفات الهی مزین نکنند (مروزی، ۱۳۸۶ الف، ۱۱۶).

در گفتمان دوره قاجاری، سلطنت عطیه‌ای الهی به حساب آمده و سلطان جانشین و خلیفه خداوند محسوب می‌گردد. بر اساس این دیدگاه معتقد بودند که خداوند یک نفر را به پادشاهی برگزیده و درروی زمین جانشین خود قرار داده و او را «مالک رقاب» بندگان کرده و دیگران را «ریسمان مذلت و خواری بر گردن نهاده و بنده سایر بندگان کرده». پس نه این را شاید که با این پستی جایگاه سر از اطاعت صاحبان خود پیچد و زبان به ناشکری گشاید و نه آن را سزد که در مقام کفران نعمت الهی در حق «اسیران» خود ظلم و تعدی نماید. هر کس باید به جایگاهی که خداوند برای او تعیین کرده واقف و راضی باشد، تا بدین طریق نظم و سامان اجتماعی بر هم نخورد (میرزای قمی، ۱۳۴۷: ۳۷۷). در این گفتار مقام سلطنت و بندگی از سوی خداوند بوده و رعایا باید آن را بپذیرند و سر از اطاعت سلطان برنتابند و سلطان نیز باید با رعایا به عدل رفتار نماید. این اندیشه به مناسبات اجتماعی و طبقات اجتماعی جایگاه «مقدس» می‌بخشد، تا از این طریق از آشوب و هرج و مرج جلوگیری گردد و هر کسی به وضعیت خود قانع بوده و درصدد برهم زدن آن برنیاید.

از سلطان با عنوان «وکیل خدا» نیز یاد شده است (فلاندن، ۲۵۳۶: ۱۳۶؛ میرزای قمی، ۱۳۴۷: ۳۷). این عبارت هم تأکیدی بر مفهوم خلافت و جانشینی سلطان از سوی خداوند بر روی زمین است. کشفی دارایی اگرچه برای علما ارج بیشتری از باب علم و خلافت

خداوند قائل است، اما فواید سلطنت را بیش از اهل شریعت می‌داند. زیرا گسترش علم روحانیون در سایه شمشیر پادشاهان محقق می‌گردد و روحانیون در این حوزه وابسته به اقتدار سلطانی می‌باشند (کشفی دارابی، ۱۳۸۶: ۲۶۲).

بر اساس نگاه هر می به قدرت، سلطنت در ادامه قدرت خداوند، نبوت و امامت قرار می‌گیرد. پادشاه بعد از انبیا و رسل می‌آید تا زمینه ایجاد امنیت و حفظ نظم آفریدگار بر جهان باشد. پادشاهان دین‌پرور و سلاطین عدل گستر سایه آفریدگار و خلیفه حضرت پروردگارند. این گروه عرصه جهان را در «کنف» امن و امان و سایه عدل و احسان اداره می‌کنند. دست قوی از ضعیف کوتاه می‌گردانند و داد مظلوم از ظالم می‌ستانند (دماوندی، ۱۳۸۶: ۲۷). سلطان به واسطه خلافت و جانشینی خداوند، آلت و مظهر لطف و قهر خداوند است و شرافت و عزت و مرحمت هر کس، ذلت و خاری‌اش وابسته به سلطان است. سلطان سایه خداوند است، پس بر هر کس نظر نماید و سایه عنایت بیندازد، به عزت و شرافت می‌رسد (کشفی دارابی، ۱۳۸۶: ۲۲۱).

اندیشه‌گران قاجاری بعد از این مقدمات، مقام سلطان را از بشریت بالابرده و جایگاه مقدسی برای وی قائل می‌شوند و در این راستا اطاعت وی را واجب می‌دانند. بعد از شأن الوهیت، شأن سلطنت و پادشاهی است و از جانب خدا، سلاطین و ملوک جانشین وی در زمین بوده و اطاعت از ایشان واجب است. خداوند واجب‌الوجود حقیقی است که وجود همه چیز موقوف به وجود اوست «پادشاهان واجب‌الوجود مجازیند» که وجود اهل ممالک محروسه بستگی به وجود آن‌هاست. اگر در عالم پادشاه نباشد «اهل عالم همدیگر را خواهند کشت و تلف خواهند نمود و عالم خراب و بی‌رونق و بی‌آب و تاب خواهد شد و حرث و نسل به هلاکت خواهد رسید.» (رستم الحکما، ۱۳۸۶: ۳۹۴). شاه ظلّ الله است و بر دیگر افراد بشر برتری دارد. سلاطین به هیچ‌وجه با مردم طرف نسبت نیستند و نباید به آن‌ها جسارت کرد. سلطنت با اختیار شخصی نیست که هر کس به آن قائل شود. این رتبه و جایگاه بسته به افاضه الهی است که در میان چندین «کرور نفوس» یک نفر برانگیخته می‌شود پس با چنین کسی نباید طرف شد و به او نباید جسارت کرد که «ستیزه سلطان

مثل ستیزه با قهر و غضب الهی» است. در این صورت هر کس از مقام بشریت خود تجاوز کند به مکافات و مجازات خواهد رسید (اعتمادالسلطنه، ۱۳۴۹: ۱۴۲-۱۴۱).

اندیشه‌ورزان این دوره با استناد به آیه اطیعوا الله و اطیعوا الرسول و اولوالامر منکم، معتقد بودند که مردم باید از سلطان عادل اطاعت نمایند: «سلطان عادل را اطاعت فرض است چه او ظلّ الله فی الارض است [...] پس سلطنت بعد از نبوت و ولایت فوق مراتب بشریت است (دماوندی، ۱۳۸۶: ۲۸). بحث ولایت امام غائب به‌طور تفصیلی بعد از دوره صفویه و گرایش به تشیع وارد اندیشه سیاسی ایران گردید و در این راستا حکومت پادشاه را ادامه‌دهنده امامت و جانشین وی می‌دانستند. شهر خواستی در همسویی با این نظر که حکومت و ولایت از آن امام غایب (عج) هست، می‌نویسد، مشخص است که در این دوره «صاحب مسند ابهت و برتری و والی ممالک پیغمبری ... حضرت صاحب‌الزمان است [...] و پادشاهان سایر ادیان همگی، وزرا و امرا و امنای این درگاه عرش اشتباه می‌باشند» (شهر خواستی، ۱۳۸۶: ۵۳۳).

یکی از پایه‌های اندیشه سلطنت در این دوره سلسله مراتبی دیدن عالم و آدم است. در اندیشه سلطنت، سلطان مقدم بر شهر و نظریه‌پردازان این حوزه نه‌تنها به بیان مقام و صفات سلطان اکتفا کرده‌اند، بلکه با تکیه بر نظام سلسله مراتبی، تنها به تحلیل رأس هرم نظام سیاسی اکتفا کرده‌اند. تقسیم جامعه به طبقات و نشان دادن شاه در رأس این طبقات از مفروضات این اندیشه است. از لوازم این تقسیم‌بندی و فرض بشر به‌عنوان رعیت ناخودبسنده‌ای است که بی‌وساطت طبقه بالا و سلطان قادر به بهره‌برداری از قابلیت‌های خود در زندگی نیست. سلطان به‌مثابه روحی است که به این کالبد بی‌تحرك رعیت جان می‌بخشد و هرگونه آسیبی به آن، موجب ضرر به جسم و از بین رفتن رعیت می‌شود. سلطان واسطه بین خداوند و انسان‌ها هست و جنس او از دیگر انسان‌ها والاتر است (طباطبایی فر، ۱۳۸۴: ۸۵-۸۰؛ دالمانی، ۱۳۳۵: ۲۱).

فتحعلی شاه در نامه‌ای که در سال ۱۳۲۵-۱۳۲۴ به میرزای قمی از روحانیون بزرگ نوشته، خود را سایه خداوند بر روی زمین دانسته است (مدرسی طباطبائی، ۱۳۵۴: ۲۶۸). با به کار بردن مفهوم ظلّ الله برای شاهنشاه، حاکمیت سلطان نیازمند هیچ اعتباربخشی

نبود و هیچ واسطه‌ی میان سلطان و خداوند به‌عنوان منشأ و منبع قدرت وجود نداشت و امام در عمل کنار نهاده می‌شد (لمبتون، ۱۳۷۵: ۴۴۲). در کنار مقام جانشینی خداوند، پادشاه همچون پدر و رعایا چون فرزند و عیال او تصور شده‌اند، که باید با یک دید به همه آن‌ها نگاه کند و همچون پدر بر آن‌ها مهربانی نماید (میرزای قمی، ۱۳۴۷: ۳۷۶). این شیوه اندیشه در راستای شکل پدرسالاری حکومت قرار دارد، که پادشاه را همچون پدر ملت تصور می‌کند، که باید مراقب آن‌ها بوده و از اجحاف فرادستان بر فرودستان جلوگیری نماید.

در کنار مبانی اندیشه‌ای، در بُعد عملی نیز تسلط شاهان بر مردم در دوره قاجار هم ادامه یافت. پادشاه در این دوره هم از اختیارات مطلق برخوردار بود، جان و مال و اختیار مردم در دستان پادشاه بود، و اعمال و رفتار وی قانون و بدون چون‌وچرا بود و مردم ایران هم اغلب به غلامی شاه افتخار می‌کردند. مالکیت تمام اموال متعلق به شاه بود و وی می‌توانست هر آنچه در دست زبردستان باشد را از آن‌ها بستاند. خشم پادشاه بسیار هراس‌انگیز بود حتی بزرگان کشور نیز از وی ایمن نبودند و تنبیه ایشان امری عادی بود (دروویل، ۱۳۷۰: ۱۸۴-۱۸۰؛ روششوار، ۱۳۷۸: ۵۷).

کارکردها و وظایف شاهنشاه

سیاست‌نامه و شریعت‌نامه نویسان دوره قاجار در پیوند با سنت سیاست‌نامه نویسی ایرانی، بعد از این که به لزوم سلطنت و پادشاهی و مقام وی در جهان به‌عنوان ظلّ الله اشاره نمودند، کارکردها و وظایفی برای وی تعریف و مشخص می‌نمایند تا شاه با کاربست آن‌ها، شایسته مقام ظلّ الهی و سلطنت گردد. این کارکردها نیز تکرار همان وظایف شاه در اندیشه ایران باستان و دوره ایران اسلامی است، که با توجه به اقتضائات دوران قاجار، تکرار و بازنویسی شده‌اند:

۱- عدالت و دادگری

عدالت از محوری‌ترین بحث‌های اندرزننامه‌هاست و از وظایف مهم شاهان ایرانی به حساب می‌آید؛ عدالت اگرچه در اندیشه ایرانی عنایت شهریاری بود، اما ریشه عقلانی داشت و ضرورت تداوم فرمانروایی شمرده می‌شد (زرگری نژاد، ۱۳۸۶، ۲۱-۲۳). عدالت در کنار

امامت از اصول اساسی اعتقادی تشیع هست. از دوره صفویه اجماعی گسترده در باب وظایف شاه و رعیت به یکدیگر پدید آمد که مفهوم عدالت در این روابط مستتر است (مارتین، ۱۳۸۹: ۲۵). عدالت را در فقه شیعه به عنوان فضیلت برتر پذیرفته‌اند. این فضیلت برتر به معنی اعتدال یا حد وسط میان افراط و تفریط است و مراعات آن در یک نظام کلی مستلزم آن است که همه چیز در سر جای خود قرار بگیرد، عدالت در این مفهوم ملاک و دربرگیرنده همه فضایل اخلاقی دیگر است. امام و حاکم شیعه می‌بایست عادل باشد، تا بتواند به رهبری جامعه برسد و فرد نا عادل لیاقت حکمرانی و پادشاهی ندارد.

سیاست‌نامه نویسان این دوره، عدالت را از مهم‌ترین وظایف و کارکردهای سلطان دانسته‌اند، و در برشمردن مصادیق عدالت، آن قدر راه افراط پیموده‌اند که اغلب دیگر کارکردها را هم در این مفهوم وارد کرده‌اند. مروزی می‌نویسد «تقدیم بیخردان بر بخردان، خلاف عدالت است و منافی مروت؛ ملوک را از ارتکاب به کاری که مبین این دو باشد نشاید [...] طبقه خدم را با تقدیم خدمت نیکو بدارند و با ظهور خیانت زنده نگذارند و با حصول نفرت از در برانند که نخستین: شرط عدالت است و دومین: لازم سیاست و سومین موافق مصلحت؛ و عدول از هر سه مورث مفسدت.» (مروزی، ۱۳۸۶ ب: ۱۰۳)

از مباحثی که در دادگری سلطان مطرح می‌شود، تفحص نمودن از کار رعایا و نظارت بر کار زیردستان خود است که بر رعایا ظلم نکنند. بار عام دادن و گوش نمودن به حرف رعایا سنتی باستانی بود که پادشاهان اسلامی هم این سنت را ادامه دادند و در سیاست‌نامه‌ها از لوازم عدالت برشمرده شده است. در دوره قاجار هم سلطان باید روزی را برای بار عام مخصوص گرداند. «تا رعایا بدون ترس و مانع تظلم نمایند» (حاجی میرزا آغاسی، ۱۳۸۶: ۴۸۴).

عدالت علاوه بر آنکه به معنی حمایت از ضعفا بود، به معنی سرکوب و سیاست یاغیان و ظالمان و کوتاه نمودن دست ایشان از رعایا هم بود. از لوازم شهریاری «سیاست» ظالمان و ریختن خون مفسدان است که سیاست به موقع از لوازم ریاست و شهریاری است و خون ریختن به قصد دادگری از شرایط سروری و پادشاهی، زیرا دوام دولت به عدالت است و انهدام آن به جور و ظلم (دماوندی، ۱۳۸۶: ۳۲-۳۰).

مروزی در بحث عدالت بیشترین کارکرد عدالت را برای استحکام مملکت و گسترش آن می‌داند. عدالت نه تنها داد مظلوم از ظالم گرفتن و تنبیه ظالمان است، بلکه باید هر کس را در مرتبه و طبقه خود «واداشت» و برای آبادی ولایات تلاش نمود. خردان را بر بزرگان چیره نمود و سفلگان را بر عزیزان مسلط ساخت. کارهای بزرگ را به اشخاص فرومایه واگذار نمود. در تربیت افراد بی‌هنر و بی‌مایه نباید سعی بود. زیرا این کارها سبب زوال و تزلزل ارکان مملکت است. «جسم پادشاه عادل در خاک از هم نمی‌پاشد و پیکر از سلطان دادگر به زیر [خاک] یکدیگر متلاشی نگردد.» برای این گفته متلاشی نشدن جسد انوشیروان را مثال می‌آورد. سلطان باید به داد بیچارگان برسد و سخنان ایشان را بشنود، زیرا این گروه غیر از آستان سلطان، پناهی ندارند و اگر از اینجا مأیوس برگردند «روی به آستان عادل حقیقی نمایند و زبان به شکوه گشایند. گاه باشد که غیرت خدایی و همت الهی تحمل نموده، ناگاه ابواب زوال بر چهره شاهد جلال گشوده آید» (مروزی، ۱۳۸۶ الف: ۱۲۷-۱۲۵).

شرط تحقق عدالت آن بود که پادشاه، هرروز زمان معینی را برای رسیدگی به حال رعایا اختصاص دهد و با آن‌ها به‌مانند پدر با فرزندان رفتار نماید و اگر رعایا از ترس هیبت شاه نتوانند عرض حال نمایند، باید او ترتیبی بدهد تا مردم به‌واسطه عمال شاه تظلم نمایند، چون خداوند اساس پادشاهی خود را به «خوف ورجا» گذاشته پادشاه این جهان نیز چنان- که از هیبت و شکوه خود تزلزل در «ارکان عباد» می‌اندازد باید که از تفضلات و مهربانی خود نیز بندگان را امیدوار و خوش‌دل سازد. پس پادشاه «چنانکه رقاب اجساد عباد را در ربقه تسخیر درآوردند باید ارواح قلوب ایشان را نیز مسخر احسان و تفضلات خود نموده تا پادشاه جسم و جان باشند و صاحب مملکتی بی‌پایان شوند» (میرزای قمی، ۱۳۴۷: ۲۷۸-۲۷۳).

خاتون‌آبادی عدالت را مهم‌ترین صفت پادشاه می‌داند و برای عدل فواید بی‌شماری ذکر می‌کند. عدالت باعث نام نیکو و ذکر جمیل می‌شود و نام نیک شاهنشاه در افواه می‌ماند و باعث دعای زبردستان شده که اغلب اجابت می‌شوند. عدل باعث معموری و آبادانی ملک می‌شود و هرگاه مملکت آباد است و رعیت مرقه و آسوده‌اند، خزاین پادشاه معمور و پر

می‌شود و در ضمن آراستگی و نسق سپاه بیشتر می‌شود. هرگاه خزانة پادشاه معمور باشد و سپاه آرام باشد، دشمنان طمع در ملک او نمی‌کنند. رعایا و زیردستان امانت خداوند نزد پادشاهان هستند، بر سلاطین لازم است که حفظ امانت بکنند تا در روز بازخواست بتوانند از عهده امانت برآیند (رجبی و پور امید، ۱۳۸۴: ۸۱-۷۹) در این دوره اغلب از رعایا به‌عنوان امانت خداوند در دستان پادشاه یادشده است (مستوفی انصاری، ۱۳۴۹: ۱۱۲).

در میان نویسندگان دوره قاجاری ملاً احمد نراقی، بحث مفصل و گسترده‌تری درباره عدالت و لوازم آن دارد که بررسی مستقل آن، نظر به اهمیت و جایگاه ایشان در دوره فتحعلی شاه خالی از فایده نیست. عدالت عبارت است از بازداشتن خود از ستم به مردمان و دفع ظلم دیگران به‌قدر امکان از ایشان و نگاه‌داشتن هرکسی بر حق خود. «عدالت تاجی است و هاج، که تارک هر پادشاهی به آن مزین گشت به منصب ظلّ اللّهی سرافراز می‌گردد.» او احادیثی از ائمه در فضیلت عدل می‌آورد برای نمونه از امام صادق (ع) نقل می‌کند «پادشاه عادل بی‌حساب داخل بهشت گردد» (نراقی، ۱۳۸۴: ۳۸۶ و ۳۸۸)

پادشاه نباید فقط به بازداشتن خود از ظلم اکتفا نماید. بلکه احدی از رعیت و سپاهی و کارکنان و گماشتگان خود را امکان ارتکاب ظلم و ستم ندهد، و به حسن سیاست، بساط امن‌وامان را گسترده، مملکت را از وجود ظالمان مردم‌آزار پاک نماید. پادشاه چون خواهد زمام اختیار جمعی از رعایا را دست کسی بدهد، پاکی و ناپاکی او را امتحان فرماید و انصاف و عدالت او را ملاحظه فرماید. اگر رعیت را به ظالمی سپارد، در امانتی که خدا به او سپرده خیانت کرده است. سلطان به‌وسیله جاسوسان خود از احوال رعایا در سراسر کشور استفسار کند، مانع دادرسی رعایا به خود نباشد، سلطان حکم آفتابی را دارد، که باید پرتو التفات خود را از هیچ ذره بی‌قدری دریغ ندارد (نراقی، ۱۳۸۴: ۳۹۴-۳۹۲). او درباره فواید عدالت می‌گوید که عدالت سبب به دست آوردن دوستی دور و نزدیک و باعث رسوخ محبت پادشاه و فرمانفرما در دل‌های سپاه و رعیت می‌شود و نام نیک پادشاه در اطراف‌واکناف مشهور می‌گردد. عدالت باعث دوام و پایداری سلطنت می‌گردد، و سبب خوشی احوال روزگار، و باعث آبادی هر کشور و دیار است. با عدالت همه رعایا شب و روز به دعای سلطان مشغول می‌شوند و به این جهت پادشاه از عمر و دولت برخوردار می‌گردد.

اگر شاه عادل باشد، همه اصناف جامعه با آسودگی به کسب خود اشتغال می‌نمایند و بازار علم و عمل رونق گرفته، و شریعت را طراوتی بی‌اندازه حاصل می‌گردد و به این جهت صاحب‌شریعت از سلطان نگهداری می‌نماید (نراقی، ۱۳۸۴: ۳۹۱-۳۸۹).

در برابر عدالت، ظلم و تجاوز قرار دارد که سیاست‌نامه نویسان این دوره به آن نیز پرداخته و سلطان را از آن بر حذر داشته‌اند. نراقی ظلم را به دو معنی اعم و اخص تقسیم می‌کند، اعم: «کار بی‌جا کردن و تعدی نمودن از حد وسط است و ظلم به این معنی جامع همه رذایل» است اما معنی اخص آن «ضرر و اذیت رسانیدن به غیر، از قبیل کشتن و یا زدن، یا دشنام و فحش دادن، یا غیبت او را کردن، یا مال او را به غیر حق تصرف کردن و گرفتن...» ظلم از همه معاصی بزرگ‌تر و عذاب آن بیشتر است و در هشدار به سلطان حدیثی از پیامبر می‌آورد «پست‌ترین و ذلیل‌ترین خلق در نزد خدای کسی است که امر مسلمانان در دست او باشد و میان ایشان به‌راستی رفتار نکند» باز از آن حضرت می‌آورد «ظلم و جور کردن در یک ساعت، بدتر است در نزد خدای از شصت سال گناه» (نراقی، ۱۳۸۴: ۱۸۰-۳۷۹).

۲- دین‌یاری

اگرچه دین‌داری، امری شخصی و دینیاری جنبه عمومی داشته و به حمایت از مذهب رسمی و گسترش آن گفته می‌شود، اما در دوره قاجار این دو مفهوم تا حد زیادی باهم ترکیب شده‌اند و به مصداق «النَّاسُ عَلَى دِينِ مُلُوكِهِمْ» تمایز خاصی میان این دو قائل نشده‌اند. بعد از سقوط خلافت عباسی در سال ۶۵۶ هجری، و به دنبال گرایش مغولان به اسلام همواره حمایت از اسلام مدنظر سلاطین ایران بود. اما با رسمیت یافتن مذهب شیعه در ایران توسط صفویان که ادعای ریاست دینی و سیاسی را توأمان داشتند، این کارکرد اهمیت والایی یافت. در دوره قاجاریه و با قدرت فائده‌نهاد اجتهاد، اگرچه نوعی دوگانگی در حاکمیت دینی و سیاسی شکل گرفت، اما واقعیت این بود که بدون حمایت پادشاه شیعه علما قادر به اجرای احکام فقهی و اداره جامعه دینی نبودند، بنابراین کارکرد دینیاری همچنان از اهمیت والایی برخوردار بود (فلور، ۱۳۶۵: ۲۳).

آقا محمدخان قاجار اگرچه در پیوند با روحانیون قرار نداشت، اما اقدامات او در ایجاد ایران بزرگ و «امنیت» خدمتی بزرگ به تشیع بود و این امر او را در زمره دینیاران بزرگ قرار داده است. به جرئت می‌توان جایگاه او در مقام رهبر سیاسی شیعیان در سرآغاز قرن سیزدهم را با جایگاه بهبهانی به‌عنوان عامل برتری اصولیان و رهبر دینی تشیع در این برهه مقایسه نمود. اگر بهبهانی مجدد دینی تشیع بود، آقا محمدخان مجدد سیاسی تشیع بود. زیرا اگر آقا محمدخان به شیوه خود نمی‌توانست احیاگر ایران باشد، بعید بود درآشفته بازار آن دوره و با مطامع اروپائیان فرد دیگری می‌توانست این مهم را به انجام رساند. در نبود ایران بزرگ اندیشه‌های دینی و فقهی بهبهانی و شاگردانش هم به ثمر نمی‌رسید. پس از این زمان رابطه نزدیکی میان دو طرف پیدا گردید. این روابط در زمان فتحعلی شاه و با توجه به جایگاه روحانیون در بین مردم و تلاش این شاه برای توجیه مشروعیت حکمرانی خود در بین رعایا به‌وسیله روحانیون این پیوندها شکل منسجم‌تری به خود گرفت. در برابر آن این شاه نیز حمایت گسترده‌ای از «اهل دین» به عمل آورد و اعتبار زیادی نزد آن‌ها به دست آورد (حائری، ۱۳۸۷: ۳۴۱).

سلاطین می‌بایست علما را عزیز داشته و به خود نزدیک دارند، تا در تعلیم و نشر شریعت و دین‌پروری آسوده و حریص باشند. علاوه بر روحانیون باید به «صلحاء و اتقیا و عباد و زهاد اعزاز و اکرام کرده و تیمن و تبرک جویند تا در صلاح و تقوی و عبادات و زهد راغب‌تر گردند». خود پادشاهان نیز در امر به‌معروف و نهی از منکر کوتاهی ننمایند تا تمام اهل مملکت و رعیت ایشان به شریعت و دین‌پروری و رعایت حدود و حقوق الهی مشغول گردند. زیرا به مصداق «وَالنَّاسُ عَلَى دینٍ مَلُوكِهِمْ» تمام طاعات و عبادات و ترک محرمات و فسق و فجور و ترک تعدی و ظلم همگی در دیوان اعمال ایشان ثبت می‌گردد و جمیع اعمال نیک رعیت، وسایل تقرب شاهان به خداوند می‌گردد و در آخرت در زمره اعمال نیک شاهان محسوب می‌گردد (کشفی دارابی، ۱۳۸۶: ۲۲۹-۲۲۸).

شهر خواستی که شاه را وزیر امام زمان در امر سلطنت می‌داند می‌نویسد که «بر ایشان لازم است که برحسب واقع، ملازم شریعت طاهره و طریقت باهره ایشان بوده، در وزارت

امین و در امارت خرده‌بین باشند. در امانت خیانت روا ندارند و از شرع مکرم و ناموس اعظم قدم برتر نگذارند» (شهر خواستی، ۱۳۸۶: ۵۳۳).

۳- عمران و آبادانی

در اندیشه ایرانی، شاه و اعمال وی عامل آبادی یا ویرانی کشور محسوب می‌گردد. حتی قصد و نیت بد شاه را هم عامل تباهی و ویرانی کشور و از بین رفتن باروری اقتصادی می‌دانند. با توجه به محوریت شاه در اداره و حکمرانی بر کشور هرگاه مملکت آبادان و رعیت در رفاه باشند به علت اقدامات شاه است، در برابر آن هرگاه ملک ویران و رعیت در فشار و رنج باشند، باز به علت سوء اقدامات شاه است. عمران و آبادانی مملکت از وظایف و کارکردهای سلطان در اندیشه ایرانی است که در دوره قاجار همواره بر آن تأکید شده است. بیشتر این اندیشه‌ورزان، عمران و آبادی ملک را در زیر بحث عدالت آورده و آن را از ثمرات عدالت سلطان می‌دانند. عمران و آبادانی شامل مصادیقی نظیر؛ ساختن راه‌ها و محافظت از آن‌ها، احداث کاروانسراها و ترویج کشاورزی بود. شاید بتوان گفت که اوج شکوفایی فرهنگ و تمدن ایرانی و انحطاط آن، تابعی از آبادانی و خرابی راه‌ها و کاروانسراهای کشور است. چنان‌که اوج آبادانی راه‌ها و کاروانسراها در دوره شاه‌عباس اول با شکوفایی همه‌سویه ایران و خرابی آن با انحطاط کامل کشور در دوره شاه سلطان حسین و نادر مطابقت دارد (طباطبایی فر، ۱۳۸۴: ۵۰۲).

پادشاهان برای آگاهی از عمران و آبادی هر منطقه می‌بایست که اطراف مملکت را به چشم خود مشاهده کنند و خرابی و آبادی مملکت خود را بشناسند و سبب خرابی مملکت و ملک را دریابند. اگر به جهت کمی آب است، اجرای قنات‌ها کنند و اگر به واسطهٔ پریشانی اوضاع رعیت است، در مالیات آن‌ها تخفیف داده و حکام عاقل بر ایشان گمارند. آن‌ها را به کسب و زراعت و ساختن مزارع و با راه‌اندازی صنعت، کاشت درختان و سایر کارها مرفه‌الحال نگه‌دارند. این امر دربرگیرنده چهار منفعت است:

اول: تکثیر معاش و ثروت، زیرا که رعایا غالباً طالب آسودگی و بطالت می‌باشند و پی تحصیل معیشت نمی‌روند.

دوم: رفع فساد و منازعت است، زیرا که در حین بی‌کاری، مشغول معصیت در دین و دولت می‌شوند یا با یکدیگر نزاع و دشمنی می‌ورزند. برای همین اغلب منازعات رعایا ایام زمستان می‌باشد که تعطیلی در آن بیشتر است.

سوم: دلبستگی و عدم فرار رعیت است از آن ملک.

چهارم: طراوت و خرمی مملکت است که دوستان را موجب امیدواری و دشمنان را سبب خوف و ترس می‌گردد (حاجی میرزا آغاسی، ۱۳۸۶: ۴۸۴-۴۸۳).

عمران و آبادانی مملکت سبب بهبودی وضع اقتصادی رعایا می‌گشت. هر وقت «تابعان» از لحاظ اقتصادی در وضعیت خوبی قرار داشتند حکومت به راحتی می‌توانست مالیات مقرر را از آن‌ها وصول نماید. دریافت مالیات سبب «معموری» خزانه می‌گشت و خزانه‌ی پر، دست دولت را در اداره بهتر امور کشور و سامان سپاه باز می‌گذاشت. هرگاه کشور خوب اداره می‌گشت و شکم سپاهیان پر بود، دیگر به مال و اموال رعایا دست‌درازی نمی‌کردند. در صورت فراهم بودن شرایط بالا و بهبودی اقتصادی دست دولت در اصلاحات اقتصادی باز می‌شد. اصلاحات اقتصادی کارآمدی دولت را به نحو بارزی افزایش می‌داد و کارآمدی دولت هم سبب افزایش مشروعیت حکومت در بین رعایا می‌گردید. اما در صورت بحران اقتصادی و به تبع آن کاهش مشروعیت دولت در بین مردم، مردم آمادگی و از خودگذشتگی برای اصلاحات را نداشتند و این امر سبب‌ساز شکست اصلاحات و وخیم شدن اوضاع اقتصاد کشور می‌گردید و آن «بحران مشروعیت» را تشدید می‌نمود و دولت به علت ناکارآمدی اقتصادی و عدم مشروعیت در یک تسلسل باطل بحران مشروعیتی گرفتار می‌گردید.

۴- حفاظت از مرزها و ایجاد امنیت

هدف اصلی انسان‌ها از ایجاد حکومت و زیستن در زیر یک حکومت واحد که متضمن ایجاد محدودیت برای ایشان است، دوراندیشی درباره حفظ و حراست از خویشتن و تأمین امنیت برای خود و به تبع آن داشتن زندگی رضایت‌بخش است. هدف آن‌ها رها نیدن خود از همان وضع جنگ و محنت باری است که پیامد ضروری امیال طبیعی آدمیان در زمانی است که قدرت مشخص و مشهود وجود نداشته است، تا آن‌ها را در حالت ترس و بیم نگه

دارد، و به موجب ترس از مجازات آن‌ها را ملزم به رعایت قوانین طبیعی نماید (هابز، ۱۳۸۰: ۱۸۹). امنیت را می‌توان اولین خواسته از یک حکومت و نتیجه یک حکومت کارآمد دانست، که اهمیت و جایگاه ویژه‌ای در نگاه سیاست‌نامه نویسان داشته است.

قرار گرفتن ایران‌زمین بر مسیر لشکرکشی‌ها و تهاجم‌های اقوام و قبایل مختلف از دوره باستان، و تجاوز هرازچندگاه آن‌ها به ایران‌زمین، سبب گردیده که حفاظت از مرزها از کارکردهای مهم شاهنشاه برای صیانت از جان و مال و ناموس مردم تلقی گردد. اگرچه با گرایش مردم ایران به اسلام و تبدیل مرزهای ملی به اعتقادی و دینی، سرزمین ایران از حالت مرز بودن خارج گردید و غزا و جهاد و مقابله با کفار جای دفاع از مرزهای ایران‌زمین را گرفت. اما در دوره صفویه با رسمیت آیین تشیع در چارچوب مرزهای تاریخی ایران و گرایش مردم آن به این مذهب، ایران‌زمین تعیین مذهبی و تا حدی ملی با دیگر سرزمین‌های اسلامی در شرق و غرب خود یافت. در این راستا حفاظت از مرزهای ملی که منطبق بر مرزهای اعتقادی تشیع بود، اهمیت ویژه‌ای یافت (ساروی، ۱۳۷۱: ۲۸۲). در دوره قاجار با ادعاهای روس‌ها بر قفقاز که در درون مرزهای ملی و اعتقادی ایرانیان جای داشت و حملات ترکمنان به خراسان بزرگ و غارت منطقه و به اسیری بردن زنان و مردان شیعی، کارکرد حفاظت از مرزها اهمیتی دوچندانی یافت و در منابع بر آن تأکید بسیاری گردید. حفاظت از مرزها متضمن ایجاد امنیت در نواحی و ایالات مرزی نیز بود (آوری و دیگران، ۱۳۸۸: ۱۹۱).

آقا احمد کرمانشاهی از علمای دوره فتحعلی شاه با اشاره به این کارکرد می‌گوید که پادشاه «در حفظ و حراست اطراف مملکت از دشمنان خارجی نیز کوشیده خاطر رعایا را سکندرآسا از شر یاجوج تشویش دشمنان شوم ایمن فرمایند. تا مستحق خطاب مستطاب ظل‌اللهی شوند» (رجبی و پورامید، ۱۳۸۴: ۹۶) در راستای ایجاد امنیت و صیانت از مرزها سیاست‌نامه نویسان رسیدگی به لشکر را از لوازم این کارکرد دانسته‌اند. سلطان می‌بایست همواره به امور لشکر رسیدگی می‌نمود و در تهیه آلات آن اهتمام به خرج می‌داد تا در مواقع حمله دشمنان، بهتر بتوانند از مملکت دفاع نمایند و هم در زمان صلح این امر به‌عنوان یک عامل بازدارنده عمل می‌کرد (حاجی میرزا آغاسی، ۱۳۸۶: ۴۸۵). شاه

می‌بایست با صرف مال فراوان لشکریان را برای روز نبرد و دفاع از قلمرو خود آماده نگه دارد، زیرا از سرباز بدون سازوبرگ و جیره نمی‌توان انتظار از خودگذشتگی درنبرد داشت (سعدی، ۱۳۷۴: ۶۸)

جنگاوری شاهنشاه را هم می‌توان در راستای دفاع از سرزمین تحت فرمان وی موردبررسی قرار داد. جنگاوری شاهنشاه سبب می‌گردد که هم در ابتدا بتواند به سریر شاهنشاهی دست یابد. شاهانی که از توجه به امور جنگاوری و سپاه غافل بوده‌اند، اغلب پادشاهی خود را از دست داده‌اند «نخستین علت از کف دادن پادشاهی به فراموشی سپردن فن جنگاوری است و بالاترین آلت فرا چنگ آوردن آن نیز استادی در این فن است» (ماکیاوللی، ۱۳۶۶: ۷۶).

برخی اندیشه‌گران تمام کارکردهای سلطان را در راستای هم بررسی کرده‌اند «استقامت دولت متکی بر استعداد سپاه است و آن موقوف است بر وفور خزاین [...] و آن منوط بر معموری مملکت است و معموری مملکت مشروط است بر عدالت. که رفاه رعیت و انتظام امور مملکت است.» (دماوندی، ۱۳۸۶: ۳۴) حفظ و حراست اطراف مملکت از دشمنان و ایجاد امنیت در راهها و ایالات از وظایف مهم سلطان است (نراقی، ۱۳۸۴: ۳۹۳).

شهر خواستی هدف سلطنت را «اطفای حرارت آتش فتنه مردم نا پرهیز است به آب تیغ ستیز، تا از شوارع فتنه‌انگیزی برخیزد و از مشارع دیو طینتی بگریزند و به نفس خویش و دیگران نستیزند... [ثمره سلطنت] امن و امان. پادشاه را لازم است بیخ نهاد سلطنت را از حسن و خار اوباش و رنود پاک نمودن و از جویبار عدل و مروت و انصاف آبیاری فرمودن و دربند ثمره امن و امان رعایای بی‌سامان بودن و حاصل ثمره‌اش که دوام دین و دنیا و بقای نعمای عقب است.» (شهر خواستی ۱۳۸۶: ۵۶۰ - ۵۵۹). او سپس اضافه می‌کند که خداوند پادشاه را بر ملت انتخاب کرده است تا راهها را از راهزن و دزد مصون دارد و در سرحدات و ثغور و ممالک و اکناف ممالک، سپاه و لشکر نشانند تا داد مظلومان از ظالمان بستانند و بر رهگذران و مسافران ابواب ایاب و ذهاب گشایند تا رعایا و زیردستان سلطان در سایه امنیت شاهی و بدون اختلال و مشکل به انجام وظایف دینی خود مشغول گردیده و به کسب و کار خویش بپردازند (شهر خواستی ۱۳۸۶: ۵۳۴).

مهم‌ترین ثمره یک حکومت امنیت هست و این امر آن قدر برای مردم ایران ضروری بود که زیستن در سایه یک حکمران ظالم و نا عادل که امنیت برقرار می‌نمود را به یک روز زندگی بدون سلطان و امنیت ترجیح می‌دادند. امنیت مردمان ایران به‌ویژه شهریان و روستائیان اغلب از سوی ایلات و عشایر و جنگ‌های داخلی تهدید می‌گردید و برای همین در ایران، اطراف اغلب شهرها و روستاها حصارها بود تا از آن‌ها در برابر مهاجمان غارتگر صیانت نماید.

بحث و نتیجه‌گیری

سنت سیاست‌نامه نویسی توسط مورخان و سیاست‌نامه نویسان دوره قاجاری، دوباره احیا گردید و با مقتضیات جدید بازسازی گردید. بیشترین تلاش این خردورزان بر این قرار گرفت که با یادآوری رسالت تاریخی و ملی و اسلامی به شاهان قاجاری، قدرت عریان و لجام‌گسیخته قبیلگی آن‌ها را تلطیف نموده و در مسیر عقلانی و مشخص هدایت نمایند، تا بدین‌وسیله جامعه ایرانی در برابر قدرت ویرانگر این شاهان، به موجودیت خود ادامه دهد. این اندیشه‌ورزان در کنار دیوان‌سالاران نقش مهمی در هدایت خاندان قاجاری در اداره ایران زمین و حراست از میراث فرهنگی پر بار آن داشتند. مفهوم سلطان و کارکردهای وی کانون محوری بحث‌های سیاست‌نامه نویسان است؛ در این اندیشه سلطنت پادشاه شیعه عطیة الهی است و سلطان به‌عنوان سایه خداوند در روی زمین به حساب می‌آید و پس از نبوت و امامت بالاترین منبع مشروعیت برخوردار است، بنابراین رعایا باید در برابر آن‌ها کرنش کرده و اطاعتشان را با جان و دل بپذیرند. اما رابطه سلطان و رعیت یک‌طرفه نیست، بلکه سلطان شیعه برای حفظ مقام جانشینی خداوند در روی زمین و حفظ جایگاه خود وظایف تاریخی شاهان ایران عمل می‌کرد؛ از جمله مهم‌ترین این وظایف عدالت و دادگری، ایجاد امنیت و دفاع از مرزهای کشور، حمایت از دین رسمی کشور و عمران و آبادانی کشور بود. این کارکردها نه‌تنها برای حفظ جایگاه ظل‌اللهی سلطان ضروری بود، بلکه برای حفظ ملک و رعیت هم ضروری بود و هر پادشاهی برای رسیدن به مقام ظل‌اللهی و کسب مشروعیت می‌بایست بدان صفت آراسته باشد.

منابع

قرآن کریم

اعتضاد السلطنه، علیقلی میرزا (۱۳۷۰). *اکسیرالتواریخ*، به اهتمام جمشید کیانفر، تهران: ویسمن.
 اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان (۱۳۴۹). *صدرالتواریخ*، به اهتمام محمد مشیری، تهران: وحید.
 آوری، پیتر و دیگران (۱۳۸۸). *تاریخ ایران (دوره افشار، زند و قاجار) از مجموعه تاریخ کمبریج*، ترجمه مرتضی ثاقبفر، تهران: جامی.

حاج میرزا آقاسی، عباس (۱۳۸۶). *چهارفصل سلطانی*، در «سیاست‌نامه‌های قاجاری (رسائل سیاسی)» گردآوری تصحیح و تحشیه غلامحسین زرگری نژاد، تهران: موسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی.

حائری، عبدالهادی (۱۳۸۷). *نخستین رویارویی‌های اندیشه‌گران ایرانی با دو رویه تمدن بورژوازی غرب*، تهران: امیرکبیر.

دالمانی، هانری رنه (۱۳۳۵). *سفرنامه از خراسان تا بختیاری*، ترجمه و نگارش فره وش، تهران: کتابفروشی ابن‌سینا و امیرکبیر.

دروویل، گاسپار (۱۳۷۰). *سفر در ایران*، ترجمه منوچهر اعتماد مقدم، تهران: شباویز.
 دماندی، ابن مرحوم الحاج محمدحسین نصرالله (۱۳۸۶). *تحفه الناصریه فی معرفه الالهیه*، در «سیاست‌نامه‌های قاجاری (رسائل سیاسی)» گردآوری تصحیح و تحشیه غلامحسین زرگری نژاد، تهران: موسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی.

رجبی، محمدحسن و فاطمه رؤیا پور امید (۱۳۸۴). *مکتوبات و بیانات سیاسی واجتماعی علمای شیعه*، تهران: نی.

رستم الحکما، محمد هاشم (۱۳۸۶). *شمس الانوار (شمس السلطنه)*، در «سیاست‌نامه‌های قاجاری (رسائل سیاسی)» گردآوری تصحیح و تحشیه غلامحسین زرگری نژاد، تهران: موسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی.

روششوار، ژولین (۱۳۷۸). *خاطرات سفر ایران*، ترجمه مهران توکلی، تهران: نی.
 زرگری نژاد، غلامحسین (۱۳۸۶). *سیاست‌نامه‌های قاجاری (رسائل سیاسی)*، تهران: موسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی.

- ساروی، محمدتقی (۱۳۷۱). تاریخ محمدی؛ احسن التواریخ، به کوشش غلامرضا طباطبایی مجد، تهران: امیرکبیر.
- سعدی، مصلح بن عبدالله (۱۳۷۴). گلستان، به کوشش محمدعلی فروغی، تهران: امیرکبیر.
- شجاعی زند، علیرضا (۱۳۷۶). مشروعیت دینی دولت و اقتدار سیاسی دین، تهران: تبیان.
- شهر خواستی، اسدالله (۱۳۸۶). کتاب خصایص الملوک (جهان آرا)، در «سیاست‌نامه‌های قاجاری (رسائل سیاسی)» گردآوری تصحیح و تحشیه غلامحسین زرگری نژاد، تهران: موسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی.
- طباطبایی فر، محسن (۱۳۸۴). نظام سلطانی از دیدگاه اندیشه سیاسی شیعه (دوره صفویه و قاجاریه)، تهران: نی.
- فلاندن، اوژن (۲۵۳۶). سفرنامه اوژن فلاندن به ایران، ترجمه حسین نور صادقی، تهران: اشراقی.
- فلور، ویلیم (۱۳۶۵). جستارهایی از تاریخ اجتماعی ایران در عصر قاجار، ترجمه ابوالقاسم سری، تهران: توس.
- کشفی دارابی، سیدجعفر ابن اسحاق (۱۳۸۶). میزان الملوک و الطوائف و صراط المستقیم فی سلوک الخلائف، در «سیاست‌نامه‌های قاجاری (رسائل سیاسی)» گردآوری تصحیح و تحشیه غلامحسین زرگری نژاد، تهران: موسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی.
- لمبتون، آ.ک.اس (۱۳۷۵). ایران عصر قاجار، ترجمه سیمین فصیحی، تهران: جاودان خرد.
- مارتین، ونسا (۱۳۸۹). دوران قاجار؛ چانه‌زنی، اعتراض و دولت در ایران قرن نوزدهم، ترجمه افسانه منفرد، تهران: کتاب آمه.
- ماکیاوللی، نیکولو (۱۳۶۶). شهریار، ترجمه داریوش آشوری، تهران: پرواز.
- مدرسی طباطبائی (۱۳۵۴)، پنج نامه از فتحعلی شاه قاجار به میرزای قمی، فصلنامه بررسی‌های تاریخی، شماره ۴، سال ۱۰، صص ۲۴۷-۲۷۶.
- مروزی، میرزا محمدصادق (۱۳۸۶ الف). تحفه عباسی، در «سیاست‌نامه‌های قاجاری (رسائل سیاسی)» گردآوری تصحیح و تحشیه غلامحسین زرگری نژاد، تهران: موسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی.

مروزی، میرزا محمدصادق (۱۳۸۶ ب). شیم عباسی، در «سیاست‌نامه‌های قاجاری (رسائل سیاسی)» گردآوری تصحیح و تحشیه غلامحسین زرگری نژاد، تهران: موسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی.

مستوفی انصاری، میرزا مسعود (۱۳۴۹). تاریخ زندگانی عباس میرزا نایب‌السلطنه، به کوشش محمد گلبن، تهران: مستوفی.

میرزای قمی (۱۳۴۷)، /ارشاد نامه میرزای قمی، به کوشش حسن قاضی طباطبائی، نشریه دانشکده ادبیات تبریز، شماره ۳، سال ۲۰، صص ۳۶۸-۳۸۴.

نراقی، ملّا احمد (۱۳۸۴). معراج السعاده، قم: قائم آل محمد.

هایز، توماس (۱۳۸۰). لویاتان، ویرایش و مقدمه سی بی مکفرسون، ترجمه حسین بشیریه، تهران: نی.